

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.41)«10/11»

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-46-32-43>

Колибенко Олена,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України

olenkakolybenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4009-5417>

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 08401

Kolybenko Olena,

Candidate of Historical Sciences, assistant professor of Department

of History and Culture of Ukraine

olenkakolybenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4009-5417>

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, 30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401

Колибенко Олександр,

кандидат історичних наук, професор, заступник генерального директора

з наукової роботи

kolybenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8616-9074>

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», вул. Шевченка, 8, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., Україна, 08400

Kolybenko Oleksandr,

Candidate of Historical Sciences, professor, Scientific work Deputy of the General Director

kolybenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8616-9074>

National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» 8, Shevchenka Str., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08400

«БЛАГОВІРНОГО КНЯЗЯ КОРІНЬ» ЯРОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ – КНЯЗЬ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО

У статті зроблено спробу проаналізувати життєвий шлях одного з переяславських князів, що займав княжий стіл Переяслава у першій половині XII ст. Це був Ярополк Володимирович, наймолодший із синів Володимира Мономаха від Гіди Вессекської. Він багато років був помічником свого батька, а власну княжу кар'єру розпочинав з Переяслава.

Ще до Переяслава Ярополк Володимирович, під керівництвом свого батька, пройшов добру бойову школу. Він неодноразово вів бойові дії проти половецьких військ, ходив проти них походами на чолі переяславського полку. Також у Переяславі 1116 р. він одружився з Оленою, донькою яського (аланського) князя, яку захопив у полон під час походу на Дон (Сіверський Донець).

Керування батьковими (київськими) та переяславськими полками, багатолітнє управління надзвичайно складним Переяславським князівством та отриманий у Переяславі життєвий, військово-політичний та адміністративний досвід дозволили Ярополку Володимировичу успішно керувати київським великокняжим престолом.

На обох своїх столах Ярополк Володимирович продовжував активну політику своїх попередників щодо розбудови Переяслава як одного з провідних сакральних центрів Руської землі. Також він укріплював Посульську оборонну лінію, збудувавши дерево-земляне місто-фортецю Желні й поселивши у ньому захоплених ним у полон і приведених у Русь мешканців міста Друцьк (територія сучасної Білорусі).

Князь Ярополк Володимирович збудував на території «окольного міста» Переяслава шестистовпний монастирський собор, виявлений під час розкопок 1953 р., та каплицю під сучасною Успенською церквою. Також він капітально відремонтував родинну усипальню Мономаховичів – собор св. Архістратиґа Михаїла. Це було здійснено в період між травнем 1124 р. й квітнем 1132 р. Ремонт старого храму та зведення нових розпочалися ще за життя Володимира Мономаха, який останні роки життя проживав неподалік від Переяслава, на території сучасного міста Бориспіль.

Зв'язаний присягою та хресним цілуванням, які він дав попередньому великому князю Мстиславу Володимировичу, бездітний князь Ярополк чесно намагався захистити інтереси дітей старшого брата від зазіхань наступного сина Володимира Мономаха – Юрія Долгорукого. Цей найстарший син від другої дружини Мономаха постійно чекав слушної нагоди, щоб після смерті Ярополка й собі стати великим київським князем. Незважаючи на те, що йому не вдалося допомогти дітям Мстислава, все ж Ярополк Володимирович, після смерті Володимира Мономаха, був одним із найбільш яскравих державних діячів Русі першої половини XII ст.

Ключові слова: Ярополк Володимирович, переяславський князь, Переяславль Руський, Київ, Желні, Баруч, монастирський собор, княгиня Олена, Сіверський Донець, свинцеві печатки.

«THE MOST ORTHODOX PRINCE'S ROOT» YAROPOLK VOLODYMYROVYCH – OLD RUS PEREIASLAVL PRINCE

The article attempts to analyze the life walk of one of Pereiaslav princes, who wielded Pereiaslav throne in the first half of the XII century. It was Yaropolk Volodymyrovych, the youngest son of Volodymyr Monomakh and Gytha of Wessex. He was the right hand of his father for many years, and began his princely career in Pereiaslav.

His father gave him good battle wise before wielding Pereiaslav throne. He repeatedly battled with Cumans, participated in campaigns against them, leading Pereiaslav regiment. He also married Olena, the daughter of an Ossetian prince, whom he had taken prisoner during one of the campaigns to the Don (the Siverskyi Donets).

Yaropolk Volodymyrovych had run father's (Kyiv) and Pereiaslav regiments, ruled extremely complicated Pereiaslav principality for a long time and gained life, military, political and administrative experience in Pereiaslav so successfully led the Kyiv grand prince's throne.

Ruling both thrones, Yaropolk Volodymyrovych continued the active policy of his predecessors to develop Pereiaslav as one of the leading sacral centers of the Rus land. He also fortified the Posullia defense line, building the tree and earthen city-fortress of Zhelni and settling Drutsk city (modern Belarus) residents in it captured by him and brought to Rus.

Prince Yaropolk Volodymyrovych built the six-pillar monastery cathedral, found during the excavations in 1953, and the chapel under the modern Assumption Church on the territory of the fortified part of Pereiaslav. He also thoroughly repaired the Monomakh family shrine – the St. Michael's Cathedral. It was done between May, 1124 and April, 1132. The old temple repair and building of new ones began during the lifetime of Volodymyr Monomakh, who lived near Pereiaslav in the closing stages of his life (modern territory of Boryspil city).

Oath bound and oath by kissing cross, that he had gave the previous Grand Prince Mstyslav Volodymyrovych, the childless Prince Yaropolk honestly tried to protect the interests of the elder brother's children from Yurii Dolgoruky attacks. This eldest son of Monomakh and his second wife constantly waited for a good opportunity to become a grand Kyiv prince after Yaropolk's death. Yaropolk Volodymyrovych was one of the most outstanding Rus statesmen of the first half of the XII century after the Volodymyr Monomakh's death.

Key words: Yaropolk Volodymyrovych, Pereiaslav Prince, Pereiaslavl of Rus, Kyiv, Zhelni, Baruch, Monastery Cathedral, Princess Olena, the Siverskyi Donets, lead seals.

Одним із синів Володимира Мономаха, який князував у Переяславі, був Ярополк Володимирович. Цей князь, що, за твердженням В.М. Татіщева, народився 1082 р., отримав як від своїх сучасників-літописців, так і від істориків кінця XVIII–XX ст. неоднозначну характеристику. Загалом позитивно оцінюючи переяславський період його діяльності, вони досить критично ставилися до результатів його перебування на київському великокняжому столі.

В.М. Татіщев, характеризуючи цього князя, наводить лише одне речення: «Был великой правосудец и миролюбец, ко всем милостив и веселого взора, охотно со всеми говорил и о всяких делах советовал, для того всеми, яко отец, любим был» [18, с. 151].

Щоб зрозуміти місце князя Ярополка Володимировичу в історії Русі слід розпочинати саме з його імені, оскільки «нарекение именем было одной из важнейших составляющих культа рода, оно поддерживало его непрерывность. Чтобы войти в мир рода, ребенок должен был получить имя, связывающее его с предками, родовое имя» [13, с. 11].

Разом з тим, слід мати на увазі, що «...мы далеко не всегда знаем конкретные причины наречения князя тем или иным именем, но исследование системы именослова в целом нередко позволяет реконструировать, «вычислить» эти причины» [13, с. 8].

Саме тому існують вагомі підстави не довіряти цим свідченням В.М. Татіщева про народження Ярополка у 1082 р., як і багатьом іншим його даним. Володимир Мономах не міг дати своєму новонародженому сину таке ім'я аж до 22 листопада 1087 р., коли трагічно загинув Ярополк Ізяславич, а реально – аж до його поховання 5 грудня того ж року. З цього приводу цитовані вище А.Ф. Литвина та Ф.Б. Успенський зазначають: «Еще один сын Владимира Мономаха, по-видимому, получает имя в честь двоюродного дяди – Ярополка, сына Изяслава Ярославича. Ярополк Изяславич был убит неким Нерадцем 22 ноября 1086 г. К этому времени состоялось его примирение с Всеволодом и его сыновьями (в частности, они присутствовали на похоронах Ярополка в Киеве). Таким образом, мы можем предположить, что следующий Ярополк – Ярополк Владимирович – родился не ранее конца 1086 г.» [13, с. 19].

Ця точка зору підтверджується численними прикладами інших давньоруських князів, щодо яких чітко можна встановити, на честь кого їх було названо. Дані автори бачать цю ситуацію таким чином: «Стратегические замыслы, разумеется, нередко совпадали с более насущными, сиюминутными целями: немедленным примирением с теми или иными родичами, демонстрацией лояльности и преемственности по отношению к ним. Так, Ярополк Владимирович получает свое имя, по-видимому, очень скоро после смерти Ярополка Изяславича, с которым Мономах и его отец Всеволод некоторое время враждовали. Ярополк был старшим сыном Изяслава Ярославича, киевского князя, и потому Всеволод Ярославич опасался его претензий на власть. Как мы знаем, Ярополк был предательски убит и торжественно, с большим почетом погребен в Киеве.

Не исключено, что обстоятельства гибели Ярополка вызвали различные подозрения у современников. Не случайно Ярополк описывается в летописи как невинная жертва, а его смерть напрямую уподобляется кончине свв. Бориса и Глеба. В этом случае Всеволоду и его сыну Владимиру важно было подчеркнуть, что их конфликт с Ярополком закончился до его гибели, они никоим образом не виновны в ней и чтут связывающее их родство. Быть может, Всеволод и Владимир устраивают ему столь торжественные похороны, желая продемонстрировать свою непричастность к его гибели. Выбор имени для сына Владимира Мономаха также отчасти мог объясняться этими целями» [13, с. 24–25].

Д.В. Донской теж називає роком народження Ярополка Володимировича 1082 р.: «По нелетописным данным родился в 1082 г. в Киеве (по другим, в Чернигове); исходя из некоторых сфрагистических данных, ему дали крестильное имя в честь св. Иоанна Предтечи...» [1, с. 660].

Очевидно, що В.М. Татіщев робив розрахунок року народження Ярополка виходячи з уявлень про черговість його народження у родині Володимира Мономаха. Черговість же він визначав, як і дослідники XIX–XX ст., за черговістю отримання ним власного княжого столу – після Мстислава, Ізяслава та Святослава, але перед В'ячеславом. Але у Володимира Мономаха був свій погляд на здібності власних дітей, що й ввело більшість дослідників у оману. Насправді черговість народження була дещо іншою.

За нашими розрахунками, що спираються на достовірно відомі факти із життя Мономахової родини, у першому шлюбі з Гітою (Гідою) Вессекською обставини народження дітей у Володимира Мономаха були такі:

старший син **Мстислав-Федір-Гарольд народився 1076 р.**, названий на честь тьмутороканського, потім – чернігівського князя Мстислава Володимировича Красного (пом. бл. 1034 р.), шостого сина великого київського князя Володимира Святославича, або на честь новгородського, потім – полоцького князя Мстислава Ізяславича (пом. 1069 р.), сина великого київського князя Ізяслава Ярославича, та на честь батька Гіти Вессекської Гарольда Годвінсона. Місце народження – Володимир Волинський, хрещений батько – Олег Святославич, двоюрідний брат Володимира Мономаха, син на той час великого київського князя Святослава Ярославича;

син **Ізяслав народився на початку весни 1078 р.**, названий на честь полоцького князя Ізяслава Володимировича (пом. бл. 1001 р.), другого сина великого київського князя Володимира Святославича. Місце народження – Чернігів, хрещений батько – двоюрідний брат Володимира Мономаха Олег Святославич, на той момент, фактично, – князь-ізгой. Хрещення відбулося 9 квітня 1078 р.;

син **В'ячеслав народився бл. 1080 р.**, названий на честь смоленського князя В'ячеслава Ярославича (пом. бл. 1057 р.), шостого сина великого київського князя Ярослава Володимировича. Місце народження – Чернігів;

син **Святослав народився бл. 1084 р.**, названий на честь великого київського князя Святослава Ярославича (пом. 1076 р.), другого сина великого київського князя Ярослава Володимировича. Місце народження – Чернігів;

донька **Марія (Маріца) народилася бл. 1086 р.**, названа на честь матері Володимира Мономаха Марії (пом. бл. 1067 р.), доньки візантійського імператора Константина IX Мономаха. Місце народження – Чернігів;

син **Ярополк народився бл. 1088 р.**, названий на честь володимиро-волинського князя Ярополка Ізяславича (загинув 22.11.1087 р.), сина колишнього великого київського князя Ізяслава Ярославича. Місце народження – Чернігів [8, с. 42–43].

Отже, Ярополк Володимирович був молодшим сином Володимира Мономаха від першого шлюбу, бо народився близько 1088 р.

Л.В.Войтович, який також схиляється до свідчень В.М. Татіщева про народження Ярополка Володимировича 1082 р., дає йому таку стислу характеристику: «Добрий і відважний полководець, Ярополк Володимирович, однак, не зумів справитися з потоком суперечностей і протиріч, які викликали порушення права успадкування престолу батьком і старшим братом. Системою угод і компромісів він намагався зтишити протиріччя серед самих Мономаховичів, а також сповільнити процеси феодалізації та формування окремих земель в межах Київської Русі» [2, с. 458].

П.П.Толочко пише: «Аналіз семирічного правління Ярополка в Києві дозволяє констатувати, що він не зміг гідно продовжити справу своїх знаменитих попередників – Мономаха і Мстислава. І сміливий, і розумний, Ярополк у той же час не відзначався рішучістю. Там, де треба було застосувати силу, він намагався вирішити питання компромісним шляхом» [19, с. 104].

М.М.Корінний підсумував його діяльність таким чином: «Раздел Переяславской земли при Ярополке и последовавший перед этим выход из политической системы Южной Руси феодалов Смоленской и Ростово-Суздальских волостей в значительной степени ослабили и Киев, и Переяслав.

На этом заканчивается наиболее яркий период в политической истории Переяславского княжества. Потеряв огромные территории с их людскими ресурсами, богатыми данями, оно терцет и свое бывшее могущество. Его рубежи все более становятся уязвимыми для конницы кочевников, а князья на переяславском столе меняются, словно в калейдоскопе. Уже вскоре это приводит к плачевным последствиям. С княжеством происходит закономерная в таких случаях метаморфоза: из княжества-сюзерена оно превращается в васально зависимое наместничество ростово-суздальских и черниговских князей» [11, с. 65].

Згідно з літописними джерелами, Ярополк Володимирович був активним учасником антиполовецького походу у березні 1103 р. (у віці близько 15-ти років!), коли коаліція руських князів під проводом Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха в битві на р. Сутінь розгромила значні половецькі сили. У лютому 1105 р. він ходив разом з іншими князями в похід на Гліба Всеславича до Мінська. У травні 1107 р., коли до Лубна прийшли половці під проводом Шарукана, Ярополк Володимирович разом з іншими князями взяв активну участь у їх розгромі за р. Сулою. У лютому-березні 1111 р. Ярополк взяв участь у знаменитому поході на половців вглиб Половецької землі, коли коаліція руських князів нанесла важку поразку половцям. Однією з основних сил, що внесли вагомий внесок у цю перемогу, був переяславський полк. Літопис (переклад Л.Є. Махновця) містить чітку вказівку на допомогу цьому полку з боку св. Архістратига Михаїла – головнокомандувача небесного війська: **«І падали половці перед військом Володимировим, невидимо биті ангелом. як це бачило багато людей, і голови летіли невидимо зітнуті, на землю.**

І запитали вони колодників, говорячи: Як вас така сила і многеє множество не змогли противитися, а скоро ви побігли? А ці відповідали, говорячи: Як ми можемо битися з вами? Адже інші їздили уверху над вами при оружі ясному і страшному, які помагали вам?

То хіба се є не ангели, послані богом помагати християнам?» [14, с. 167].

Отже, небесним покровителем переяславського полку був св. Архістратиг Михаїл, зображення якого мало бути розміщене на прапорі цього полку [7].

На початку 1114 р., після смерті Святослава Володимировича, Володимир Мономах призначив Ярополка Володимировича на переяславський стіл. На цей момент князю вже мало виповнитися близько 26-ти років, а він вперше отримав власного княжого стола. Як писав С.М. Соловйов: «Но где же сидел Ярополк, который был старше Вячеслава? Летописи молчат, следовательно он оставался при отце для ратного дела, как самый храбрый из сыновей Мономаха: имя его чаще всех других Мономаховичей упоминается в описаниях походов, особенно против половцев. По смерти Святослава Ярополк был переведен в Переяславль, а Вячеслав оставался в Смоленске...» [17, с. 166]. Як ми вже вияснили вище, Ярополк не був старшим від В'ячеслава за віком, але мав княжу харизму та усі необхідні князеві навички, чому й став у майбутньому великим київським князем раніше за В'ячеслава.

На початку 1116 р. Ярополк Володимирович на чолі переяславського полку ходив на бунтівного князя Гліба Всеславича, й захопив місто Друцьк, після чого вивів усіх його мешканців до Переяславської землі. Для них у тому ж році було збудоване місто Желні на р. Сулі, на кордоні Переяславського князівства (сучасний Жовнин). У другій половині 1116 р. за наказом Володимира Мономаха Ярополк ходив на Сіверський Донець на половців і, разом з іншими князями, взяв участь у захопленні алансько-половецьких міст Сугрова, Шаруканя та Балина. Літописець вказав, що тоді ж Ярополк привів собі **«жону [Олену], красиву вельми, яського князя дочку, взявши [її] в полон»** [14, с. 176]. З цього приводу Л.В. Войтович пише: «У 1116 р. одружився з Оленою, дочкою яського (аланського) князя. Вона померла після 1146 р. С. Плетньова вважає що це була дочка дрібного князя одного з алансько-половецьких міст (Шаруканя, Сугрова чи Балина). Ця версія виглядає не переконливо. У 1116 р. орді Шарукана було завдано страшного удару.

Його син Отрок відразу прийняв пропозицію грузинського царя Давида Будівника і 45 тис. половців переселилися у Грузію. Аланія пропустила їх через свої землі. Союз Києва і Аланії, обох зацікавлених у зменшенні половців у Подонні, скріплений шлюбом Ярополка і Олени, міг змусити Отрока погодитися на пропозиції грузинського царя» [2, с. 458–459].

Після смерті Володимира Мономаха, влітку 1125 р. половці прийшли до переяславських «городів» Баруча і Бронькняжа, намагаючись захопити переяславських торків, що проживали в цій місцевості. Однак, Ярополк Володимирович встиг зреагувати, зігнавши місцеве руське й торчеське населення в ці міста й організувавши відсіч половцям. Коли ж половці пішли пустошити Посулля, Ярополк пішов услід за ними й з переяславським полком розгромив переважаючі сили ворога «силою чесного хреста і святим [архангелом] Михаїлом» [14, с. 182].

Цю подію вже згаданий вище В.М.Татищев не зміг не прикрасити деякими додатковими фактами: «Половцы, уведав о смерти Владимирове и возшествии на престол Мстиславлі, вскоре пришли по обычаю их в земли руские, у которых главным предводителем был Бора князь, хотя по Суле и Хоролю пленить, паче же надеялись на помощь торков переяславских, с которыми тайное согласие имели. Но Ярополк, заблаговременно уведав, велел немедленно всех торков знатнейших в город ввести. ... Ярополк Владимирович, ... презрев множество половцев, сам со своими ближними так крепко на них наступил, что тотчас разделил, победил и в бег нечестивых обратил, многих побил и пленил, немало же их убегаю в реках потонуло. Сам же, возвратясь в Переяславль со славою и честью великою, воздав должное господу богу благодарение, и по следствию учиненному многих торков за измену казнил» [18, с. 138].

17 квітня 1132 р., після смерті Мстислава Володимировича, Ярополк Володимирович став великим київським князем. На нашу думку, саме цей князь збудував шестистовпний собор (виявлений у 1953 р. на території «окольного міста» Переяслава) та каплицю під сучасною Успенською церквою, заодно капітально відремонтувавши родинну усипальню Мономаховичів – собор св. Архістратиґа Михаїла. Це було здійснено в період між травнем 1124 р. (час руйнування від землетрусу Михайлівського собору) й до квітня 1132 р. (час переходу Ярополка в Київ). Ремонт старого храму та зведення нових (можливо й більше, ніж двох) мали розпочатися ще за життя Володимира Мономаха (до травня 1125 р.), який у 1117 р. заклав неподалік від Переяслава церкву св. Бориса і Гліба на р. Альті й постійно проживав поруч з нею останні роки життя [10].

Дана споруда (шестистовпний собор) розглядається більшістю дослідників як монастирський собор XII ст., що слугував усипальнею. Про це свідчать деякі особливості поховань в аркосоліях та склепах. У літописах згадується монастир св. Іоанна в Переяславлі, куди було заслано і посаджено в поруб князя Ігоря Ольговича у 1146 р. [5, стб. 328].

4 жовтня 1125 р. митрополит Никита поставив переяславським єпископом ігумена монастиря св. Іоана Марка [15, с. 154]. На посаду ж ігумена останнього поставив князь Ярополк Володимирович, що, на нашу думку, підтверджує пряме відношення цього князя до названого монастиря [9, с. 171–172].

Зв'язаний присягою та хресним цілуванням, які він дав попередньому великому князю Мстиславу Володимировичу, бездітний князь Ярополк чесно намагався захистити інтереси його дітей від зазіхань наступного сина Володимира Мономаха – Юрія Долгорукого, який лиш чекав слушної нагоди, щоб після смерті Ярополка й собі стати великим київським князем. Як показали події періоду 1132–1139 рр., особливо на Переяславщині, Ярополку це не дуже вдавалося. Смерть Ярополка Володимировича наступила 18 лютого 1139 р. у Києві, де він і був похований у Янчиному монастирі. Згідно з В.М.Татищевим, «6647 (1139). ... Тоя ж зимы февраля 18 преставися благоверный великий князь Ярополк Владимирович и положен в Киеве в церкви святого Андрея, пожив 56, а на великом княжении был 7 лет» [18, с. 151].

Княжа кар'єра Ярополка Володимировича, на думку Л.В.Войтовича, складалася лише з двох столів – переяславського (1114–1132) та великокняжого київського (15.04.1132–18.02.1139) [2, с. 458]. М.М. Корінний же вважає, що Ярополк сидів у Переяславі двічі – у 1113–1118 та 1125–1132 рр. [11, с. 274]. На обох цих столах Ярополк Володимирович продовжував активну політику своїх попередників щодо розбудови Переяслава як одного з провідних сакральних центрів Руської землі.

Найкращим матеріальним підтвердженням княжої кар'єри будь-якого з руських князів є його печатки – невеликі круглі шматочки свинцю, які, проте, багато про що можуть розповісти. Довгий час печатки Ярополка Володимировича не були ідентифіковані серед величезного масиву таких пам'яток. Сфрагістичні джерела – печатки цього князя – могли б дати додаткову важливу інформацію про нього.

Невелика публікація, присвячена печаткам князя Ярополка, належить І. Жукову. У ній він безапеляційно заявляє: «От многолетней деятельности князя Ярополка Владимировича осталось много сфрагистических памятников». Однак, уже в наступному абзаці змушений визнати: «Крестильное имя князя Ярополка неизвестно из летописных источников, что создает сложности в атрибуции его вислых печатей» [4, с. 38].

Дійсно, усі сини Володимира Мономаха від першого шлюбу отримали два імені – хрестильне й княже, але у літописах, як правило, вони фігурують лише під княжими іменами. Хрестильні ж імена вживалися надзвичайно рідко, а Ярополкове взагалі ніколи не згадувалося у літописах. З синами ж Володимира Мономаха від другого шлюбу приключилася цікава історія – їх батько взагалі не дав їм княжих імен – тільки обов'язкові для християнина хрестильні імена: Юрій, Роман, Андрій. Літописні джерела називають цих дітей Мономаха від половчанки тільки за хрестильними іменами. На думку сучасних дослідників, це були їх єдині імена [13, с. 117–119].

На нашу думку, це не зовсім так. Дійсно, княжих імен Володимир Мономах цим дітям не надав, щоб у майбутньому забезпечити дітей від першого шлюбу (з Гідою) від конкуренції за переяславський (пізніше – за київський великокняжий) стіл з молодшими дітьми. Очевидно, існував династичний проект Мономаха/Мстислава, за яким діти від другого шлюбу Мономаха відсікалися у майбутньому від права на київський престол. Він мав залишитися синам старшого Мономахового сина Мстислава – Всеволоду та Ізяславу Мстиславичам [6, с. 54].

Але наявність одного лише хрестильного імені й відсутність повсякденного княжого явно створювали незручності у побуті, бо хрестильні імена були, до певної міри, сакральними, рідковживаними й не могли використовуватися в окремих випадках. Саме за таких обставин на допомогу приходили так звані неофіційні імена – сімейні прізвиська чи клички, які вживалися, як правило, у сімейній обстановці, але могли бути відомими й іншим людям. До нас дійшло сімейне прізвисько наймолодшого з дітей Мономаха Андрія – Добрий, і прізвисько найстаршого з дітей Мономаха від половчанки Юрія – Долгорукий, хоч більшість дослідників вважають, що це прізвисько з'явилося лише у XV ст. [16, с. 71].

Повертаючись до хрестильного імені князя Ярополка Володимировича, зазначимо, що було зроблено спробу вирахувати це ім'я. Так, О. Купраніс опублікував вислу свинцеву печатку, що начебто походить з Білоозера, яку він поставив у один ряд з кращими зразками давньоруської дрібної пластики. На його думку, матриці однієї з печаток Володимира Мономаха та цієї печатки якщо й не виготовлені одним і тим же майстром, то, щонайменше, достатньо близькі хронологічно. І хоч дуже схожу печатку з Чернігова В.П. Коваленко та А.А. Молчанов атрибутили як печатку чернігівського єпископа Іоанна (згаданого з 1088 р. й померлого 1112 р.), О. Купраніс висловив тверде переконання, що вона належала князю Ярополку Володимировичу: «Таким образом, можно предположить, что в крещении Ярополка Владимировича действительно звали Иваном и именно он является владельцем рассматриваемой группы печатей с русской благопожелательной надписью и изображением св. Иоанна Предтечи» [12, с. 242–247].

Авторитетні дослідники В.Л. Янін та П.Г. Гайдуков обережно сприйняли версію О. Купраніса. Вони гіпотетично віднесли печатки №№ 121a – 121г (тип 3) до князя Ярополка Володимировича [20, с. 41].

Розвиваючи погляди О. Купраніса, І. Жуков наводить опис та зображення 5-ти типів подібних печаток:

Тип 1. Лицьова сторона: погрудне зображення св. Іоанна Предтечі з хрестом біля правого плеча, зліва колончастий напис **IW–AN–O**, з правого боку – колончастий напис **ПРОДРОМ**. Зворотна сторона: благопожажальний напис грецькою мовою: «Господи, поможи рабу своєму Іоанну». Діаметр – 27 мм, місце виявлення – Полтавська обл., знаходиться у приватній колекції (Україна). В.Л. Янін та П.Г. Гайдуков визначили цю печатку як, вірогідно, ранній тип булли князя Ярополка [20, с. 25]. Всього зареєстровано 3 екз. такого типу.

Тип 2. Лицьова сторона: погрудне зображення св. Іоанна Предтечі з хрестом біля лівого плеча, зліва колончастий напис **I–W**, з правого боку колончастий напис **A–H**. Зворотна сторона: **ДНЬСЛОВО**. Діаметр – 26 мм, місце виявлення – Київська обл., знаходиться у приватній колекції (Україна). Всього зареєстровано 2 екз. печаток такого типу. І. Жуков вважає, що цей тип печатки можна віднести до смоленського періоду княжої кар'єри Ярополка Володимировича (з 1103 р.). Повідомлення В.М. Татіщева, на якому базується така гіпотеза названого автора, як і саме смоленське княжіння Ярополка Володимировича, викликають серйозні сумніви.

Тип 3. Лицьова сторона: погрудне зображення св. Іоанна Предтечі з хрестом біля лівого плеча, зліва колончастий напис **ИВАН**. Зворотна сторона: руський благопожажальний напис: «Господи помози рабу своєму Івану». За спостереженнями І. Жукова, цей тип печатки має два різновиди матриць лицьової сторони, явно виконаних різними різчиками. На першому різновиді зображення св. Іоанна Предтечі виконане у низькому рельєфі, на другому – воно є високорельєфним і більш високохудожнім. На даний час зареєстровано 13 екз. печаток названого типу, місця знахідок яких розподіляються таким чином: Вологодська обл. – 4 екз., Чернігів – 1 екз., Житомирська обл. – 1 екз., Україна – 4 екз.

І. Жуков також вказав, що упродовж 2010–2011 рр. на території України було знайдено (очевидно, за допомогою незаконного металопощуку) три свинцеві печатки нових сфрагістичних типів, які він оглянув і атрибутував:

Тип 4. Лицьова сторона: погрудне зображення св. Іоанна Предтечі з хрестом біля правого плеча, зліва **IW**, з правого боку колончастий напис **ПРОДРОМ**. Зворотна сторона: руський благопожажальний напис з 5-ти рядків. Діаметр – 27 мм, знайдено 2011 р. в Сумській обл., знаходиться у приватній колекції (Україна). Автор спеціально зазначив, що це унікальна печатка, яка публікується вперше, і що принциповою відмінністю даного типу печаток від третього типу є наявність у благопожажальному написі не тільки хрестильного імені Іоанн, але у кінці легенди читається й друге (княже) ім'я Ярополк. На підтвердження такого прочитання легенди І. Жуков вказує, що раніше були відомі двоіменні печатки XI ст. князів Всеволода Ярославича та Володимира Всеволодовича Мономаха. На нашу думку, дане твердження є бездоказовим.

Тип 5. Лицьова сторона: погрудне зображення св. Іоанна Предтечі з хрестом біля правого плеча, зліва **IW**, з правого боку колончастий напис **ПРОДРОМ**. Зворотна сторона: руський благопожажальний напис з 4-х рядків: **ПЕЧА–ТЫW–КНЯЗЯ–СЕЯ**, внизу княжий знак-тризуб. Повністю легенду печатки вдалося реконструювати за двома відомими на сьогодні екземплярами. Діаметр – 23 мм, знайдена 2010 р. в Київській обл., знаходиться у приватній колекції в Україні. На думку І. Жукова, п'ятий тип є найпізнішим і відноситься до останніх років князювання Ярополка Володимировича. Наступний князь – Всеволод Ольгович, який змінив Ярополка на київському великокняжому престолі, – уніфікував новий тип вислих печаток: святий – княжий знак.

У кінці своєї публікації І. Жуков вже традиційно підкреслює величезне наукове й історичне значення знахідки двох нових сфрагістичних типів печаток князя Ярополка Володимировича, оскільки вони, за його переконанням, є на сьогодні єдиним джерелом, яке підтверджує невідоме з інших джерел хрестильне ім'я князя та його княжий знак [4, с. 38]. З цим твердженням названого автора складно погодитись – всі його докази є гіпотетичними, як і здійснені ним атрибуції. Всі ці опубліковані І. Жуковим печатки можуть належати будь-якому князю з іменем Іван, можливо, навіть не одному, а кільком різним людям з таким іменем, хоча, звісно, належність їх Ярополку Володимировичу теж не можна виключати.

Однак, якщо якісь із наведених у розглянутій вище публікації І. Жукова печаток, на думку В.Л. Яніна та П.Г. Гайдукова, теоретично можуть належати князю Ярополку Володимировичу, то опублікована цим же автором наступна серія печаток викликає багато запитань. Мова йде про так звані «вислі печатки княжни Олени Ясині», які названий автор традиційно називає унікальними, – схоже, що поширені типи печаток його зовсім не цікавлять. У невеликій публікації, що вийшла друком одразу за його публікацією про печатки Ярополка, він розглядає й атрибутує три типи вислих жіночих княжих печаток із зображенням св. Олени:

Тип 1. Лицьова сторона: погрудне зображення св. Олени без корони, з хрестом у лівій руці, права рука в жесті благословення, зліва – колончастий напис **НАГІА** (свята), з правого боку – колончастий напис **ЕЛЕНА**. Зворотна сторона: руський благопожажальний напис у рядок: «**Господи помози рабе своей Елена**». Діаметр – 20 мм, виявлена 2011 р. в Черкаській обл., знаходиться у приватній колекції (Україна).

Тип 2. Лицьова сторона: погрудне зображення св. Олени в княжому одязі, на голові низький головний убір, прикрашений перлинами, з хрестом у правій руці, ліва рука в жесті благословення. Зліва – колончастий напис **ЕЛН**, з правого боку знак **АГІОС**, руський благопожажальний напис по колу: «**Господи помози рабе своей Олина**». Зворотна сторона: погрудне зображення св. Іоанна Предтечі з хрестом на лівому плечі, зліва – колончастий напис **ІВН**, з правого боку знак **АГІОС**, руський благопожажальний напис по колу: «**Господи помози рабу своему Ивану**». Діаметр – 22 мм, місце виявлення позиціонується як «Україна», знаходиться у приватній колекції теж в Україні, позначена І. Жуковим як унікальна, тобто не має аналогів.

Тип 3. Лицьова сторона: погрудне зображення св. Олени з короною на голові, зліва – колончастий напис **ОЛ**, з правого боку – колончастий напис **ІНА**, руський благопожажальний напис по колу: «**Господи помози рабе своей Олина**». Зворотна сторона: погрудне зображення св. Іоанна Предтечі з хрестом на лівому плечі, зліва – колончастий напис **ІВАН**, руський благопожажальний напис по колу: «**Господи помози рабу свему Иван**». Діаметр – 22 мм, виявлена 2010 р. в Київській обл., знаходиться у приватній колекції (Україна), зареєстровано 4 екз. [3, с. 5].

І. Жуков атрибутує всі три типа печаток як були дружини переяславського (з 1132 р. – великого київського) князя Ярополка Володимировича. Підставою для цього він вважає наявність на лицьовій стороні зображення св. Олени, а на зворотній – св. Іоанна Предтечі. Оскільки названий автор попередньо атрибутував печатки з цим святим як були Ярополка Володимировича, то, відповідно, жіночі печатки він визначив як належні його дружині – відомій з літописних джерел під хрестильним іменем Олена. Про її захоплення у полон та одруження з князем Ярополком ми уже згадували вище. Підкреслюючи її високий статус у тогочасному суспільстві й називаючи не інакше, як «княжна Олена Ясиня», І. Жуков пише: «Так она стала не пленницею, а законной женой Переяславского князя, который в 1132 г. был провозглашен верховным правителем – великим Киевским князем» [3, с. 5–6].

В Іпатіївському літопису, при описі подій зими 1145/1146 рр. вказано (переклад Л. Махновця): «У той же рік перенесла благовірна княгиня Олена, яка, князя свого Ярополка [Володимировича] із гробниці в церкву святого Андрія [Первозваного] і

положила його коло Янки [Всеволодівни]» [14, с. 198]. Отже, приблизно через сім років після смерті Ярополка Володимировича його прах було перенесено до Андріївської церкви у Янчиному монастирі в Києві й поховано поряд із колишньою ігуменею цього монастиря, Янкою Всеволодівною, сестрою Володимира Мономаха й, відповідно, тіткою Ярополка. Здійснення цього акту, вірогідно, вказує на перебування у цьому монастирі (можливо, у сані ігумені) Ярополкової вдови Олени.

Повертаючись до опублікованих І. Жуковим печаток цієї історичної особи, зазначимо, що на даний час складно визначити, наскільки вони можуть мати до неї відношення. Однак підхід, за яким одні гіпотетичні атрибуції стають підставою для інших гіпотетичних атрибуцій навряд чи є продуктивним. Крім того, до печаток, які перебувають у приватних колекціях, не мають доступу науковці, що унеможливорює підтвердження їх автентичності. Адже сучасні технології дозволяють створювати все нові й нові типи «унікальних» свинцевих печаток, або виготовляючи їх з «нуля», або «удосконалюючи» стандартні й поширені типи.

Безумовно, князь Ярополк Володимирович за період своєї активної діяльності на двох (переяславському та київському) столах мав спродувати значну кількість пов'язаних з ним артефактів, у тому числі й свинцевих печаток. Маємо надію, що більшість із них збереглися й ще чекають на своїх дослідників, як і печатки його дружини, які, очевидно, теж нею використовувалися. Але перш ніж уводити до наукового обігу якісь унікальні артефакти, слід перекоонатися, що це не новороби, створені сучасними умільцями для втамування колекціонерської спраги. Князь Ярополк Володимирович дуже багато зробив для цього міста й землі, особливо під час свого переяславського княжіння, і заслуговує на пошану без штучно створених чи приписаних «раритетів».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Донской Д.В. Рюриковичи. Исторический словарь. Москва, 2008. 788 с., табл.
2. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 784 с.
3. Жуков И. Вислые печати княжны Елены Ясыни, жены Киевского князя Ярополка Владимировича // Нумизматика і фалеристика. № 2 (62). Київ, 2012. С. 5–6.
4. Жуков И. Вислые печати князя Ярополка (Ивана) Владимировича (1082–1139 гг.) // Нумизматика і фалеристика. № 4 (60). Київ, 2011. С. 37–38.
5. Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Т. 2). 2-е изд. Москва, 2001. 648 с.
6. Колибенко О.В. Владимир Всеволодич и его «племя»: потомки Мономаха в борьбе за киевское причастие, [w:] Dobrze i źle sąsiedztwa. Obce – nasze – inne, t. 1: Bliscy i dalecy sąsiedzi, red. Katarzyna Grysińska-Jarmuła, Teresa Maresz, Bydgoszcz, 2018. S. 40–57.
7. Колибенко О.В. Гербальдика Переяслава XI–XX ст. // Наукові записки з української історії. Вип. 7. Київ-Переяслав-Хмельницький, 1999. С. 54–57.
8. Колибенко О.В., Колибенко В.О. Via est vita: просторові аспекти біографій еліти Переяславля Руського // Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 41–46.
9. Колибенко О.В. Монастирі Переяславля Руського // Вісник Східноукраїнського національного університету. № 10. Луганськ, 2001. С. 169–175.
10. Колибенко О.В. Церква Воскресіння в Переяславі: Ізяслав Мстиславич, Андрій Володимирович, Всеволод Мстиславич чи Ярополк Володимирович? // Княжа доба: історія і культура. Вип. 2. Львів, 2008. С. 194–210.
11. Коринний Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. Киев, 1992. 312 с.
12. Купранис А. Древнерусская вислая свинцовая печать из Белоозера // Истоки русской культуры (археология и лингвистика). Материалы по археологии России. Вып. 3. Москва, 1997. С. 242–248.

13. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва, 2006. 904 с.
14. Літопис Руський за Іпатським списком / авт. перекл., передм. та прим. Л.Є. Махновець. Київ, 1989. 591 с.
15. Никоновская летопись (Полное собрание русских летописей. Т. 9). Санкт-Петербург, 1862. 256 с.
16. Пчелов Е. Генеалогия семьи Юрия Долгорукого // Ruthenica. Т. 3. Київ, 2004. С. 68–79.
17. Соловьев С.М. Древнерусские князья. Санкт-Петербург, 2010. 404 с.
18. Татищев В.Н. История российская в 7 т. Т. 2. Москва-Ленинград, 1963. 352 с.: ил.
19. Толочко П.П. Київська Русь. Київ, 1996. 360 с.
20. Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XII вв. Т. 3. Москва, 1998. 501 с.: ил.

REFERENCES

1. Donskoy, D.V. (2008). *Ryurikovichi. Istoricheskiy slovar [Rurikovich. Historical dictionary]*. Moskva [in Russian].
2. Voityvych, L.V. (2006). *Kniazha doba na Rusi: portrety elity [Prince's Day in Rus': Portraits of the Elite]*. Bila Tserkva [in Ukrainian].
3. Zhukov, I. (2012). Vislyye pechati knyazhny Eleny Yasyni, zheny Kiyevskogo knyazya Yaropolka Vladimirovicha [Hanging seals of Princess Elena Yasynia, wife of the Kiev Prince Yaropolk Vladimirovich]. *Numizmatyka i falerystyka*, 2 (62), 5–6 [in Russian].
4. Zhukov, I. (2011). Vislyye pechati knyazya Yaropolka (Ivana) Vladimirovicha (1082–1139 gg.) [Hanging seals of Prince Yaropolk (Ivan) Vladimirovich (1082–1139)]. *Numizmatyka i falerystyka*, 4 (60), 37–38 [in Russian].
5. (2001). *Ipatyevskaya letopis [Ipatyevskaya Chronicle]* (Polnoye sobraniye russkikh letopisey. T. 2). Moskva [in Russian].
6. Kolybenko, O.V. (2018). Vladimir Vsevolodich i ego «plemya»: potomki Monomakha v borbe za kiyevskoye prichastiye [Vladimir Vsevolodich and his «tribe»: the descendants of Monomakh in the struggle for Kiev communion], [w:] *Dobre i zle sqsiedztwa. Obce – nasze – inne, t. 1: Bliscy i dalecy sqsiedzi*, red. Katarzyna Grysińska-Jarmuła, Teresa Maresz, Bydgoszcz, 40–57 [in Russian].
7. Kolybenko, O.V. (1999). Heraldika Pereiaslava XI–XX st. [Heraldry of Pereiaslav of XI–XX centuries]. *Naukovi zapysky z ukraïnskoi istorii*, 7, 54–57 [in Ukrainian].
8. Kolybenko, O.V. & Kolybenko, V.O. (2019). Via est vita: prostorovi aspekty biohrafii elity Pereiaslavlia Ruskoho [Via est vita: spatial aspects of biographies of the elite of Pereiaslav of Rus']. *Faktor prostoru v istorychnykh doslidzhenniakh: Materialy Vseukraïnskoi naukovoï konferentsii*. (pp. 41–46). Pereiaslav-Khmelnytskyi [in Ukrainian].
9. Kolybenko, O.V. (2001). Monastyri Pereiaslavlia Ruskoho [Monasteries of Pereiaslav of Rus']. *Visnyk Shkhidnoukraïnskoho natsionalnoho universytetu*, 10, 169–175 [in Ukrainian].
10. Kolybenko, O.V. (2008). Tserkva Voskresinnia v Pereiaslavi: Iziaslav Mstyslavych, Andrii Volodymyrovych, Vsevolod Mstyslavych chy Yaropolk Volodymyrovych? [Church of the Resurrection in Pereiaslav: Izyaslav Mstyslavych, Andriy Volodymyrovych, Vsevolod Mstyslavych or Yaropolk Volodymyrovych?]. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 2, 194–210 [in Ukrainian].
11. Korinnyy, N.N. (1992). *Pereiaslavskaya zemlya X – pervaya polovina XIII veka [Pereiaslav land, X – the first half of the 13th century]*. Kiev [in Russian].
12. Kupranis, A. (1997). Drevnerusskaya vislaya svintsovaya pechat iz Beloozera [Old Rus' Lead Seal from Beloozero]. *Istoki russkoy kultury (arkheologiya i lingvistika). Materialy po arkheologii Rossii*, 3, 242–248 [in Russian].

13. Litvina, A.F. & Uspenskiy, F.B. (2006). *Vybor imeni u russkikh knyazey v X–XVI vv. Dinasticheskaya istoriya skvoz prizmu antroponimiki* [The choice of a name among Russian princes in the 10th – 16th centuries. Dynastic history through the prism of anthroponymy]. Moskva [in Russian].
14. (1989). *Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom* [Chronicle of the Rus' on the Ipatsky list] / avt. perekl., peredm. ta prym. L.Ie. Makhnovets. Kyiv [in Ukrainian].
15. (1862). *Nikonovskaya letopis* [Nikonovskaya Chronicle]. (Polnoye sobraniye russkikh letopisey. T. 9). Sankt-Peterburg [in Russian].
16. Pchelov, E. (2004). Genealogiya semi Yuriya Dolgorukogo [Genealogy of the family of Yuri Dolgoruky]. *Ruthenica*, 3, 68–79 [in Russian].
17. Solovyev, S.M. (2010). *Drevnerusskiye knyazia* [Old Rus' princes]. Sankt-Peterburg [in Russian].
18. Tatishchev, V.N. (1963). *Istoriya rossiyskaya v 7 t.* [Russian history in 7 volumes]. T. 2. Moskva-Leningrad [in Russian].
19. Tolochko, P.P. (1996). *Kyivska Rus* [Kievan Rus']. Kyiv [in Ukrainian].
20. Yanin, V.L., Gaydukov, P.G. (1998). *Aktovyye pechati Drevney Rusi X–XII vv.* [Actual seals of Ancient Rus' X–XII centuries]. T. 3. Moskva [in Russian].

Одержано 01.02.2019.

УДК 94(477.41)«1800/1825»

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-46-43-49>

Ткаченко Олеся,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри загальної історії, правознавства і
методик навчання

Lesya612@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8836-3778>

Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія
Сковороди», вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.
Україна, 08401

Tkachenko Olesia,

Candidate of Historical Sciences, Assistant
Professor of General History, Science of Law,
Teaching Methods Department

Lesya612@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8836-3778>

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University,
30, Sukhomlynsky Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region,
Ukraine, 08401

Соловйова Тетяна,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри загальної історії, правознавства і
методик навчання

Soloveva071@ukr.net

<https://orcid.org/000-0003-1071-6937>

Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія
Сковороди», вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.,
Україна, 08401

Solovyova Tatiana,

Candidate of Historical Sciences, Assistant
Professor of General History, Science of Law,
Teaching Methods Department

Soloveva071@ukr.net

<https://orcid.org/000-0003-1071-6937>

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University,
30, Sukhomlynsky Str.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region,
Ukraine, 08401